ARCHEOLOGIE IN LIMBURG

77

september 1998

Hoofdredacteur: W. Dijkman / Uitgave: Archeologische Vereniging Limburg / Redactieadres: Koning Clovisstraat 53, 6226 AE Maastricht / Telefoon: 043 - 3621466 / 043 - 3504575

Voorzitter AVL: J.M. Prakken / Eindredactie AiL: J. van den Boorn / ISSN 1384-7538 / Giro: 34.80.900 t.n.v. Archeologische Vereniging Limburg / Prijs per nummer *f* 5,00

Het archeologisch bodemonderzoek in het Agnetenklooster te Tongeren: een tussentijds verslag

Caroline Vandegehuchte

Dit verslag geeft een bondig overzicht van de eerste opgravingscampagne die heeft plaatsgevonden van het voorjaar tot eind september 1997. Er worden geen materieeltechnische beschrijvingen van de archeologica gegeven aangezien de determinatie nog niet is afgerond.

Op vraag van het bestuur voor Monumenten en Landschappen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap) werd in het voormalige Agnetenklooster een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd door het Stadsbestuur van Tongeren. De site situeert zich in de directe nabijheid van het begijnhof op een bouwblok dat op de hoek van de Repenstraat en de St-Catharinastraat gelegen is (Fig. 1). Aanvankelijk werden twee sleuven, haaks op mekaar uitgezet waarvan de bovenlaag machinaal werd weggehaald[1]. Al gauw bleek echter dat de aangesneden muurfragmenten dermate belangrijk waren om de bouwgeschiedenis van het klooster te kunnen reconstrueren zodat de sleuven uitgebreid werden tot een vlakopgraving, begrensd door de buitengevels van de nog bestaande gebouwen.

Vooraleer de eigenlijke opgraving van start ging werd een bouwhistorisch - archivalisch onderzoek verricht om het bewaarde gebouwencomplex (Fig. 2) in zijn historische

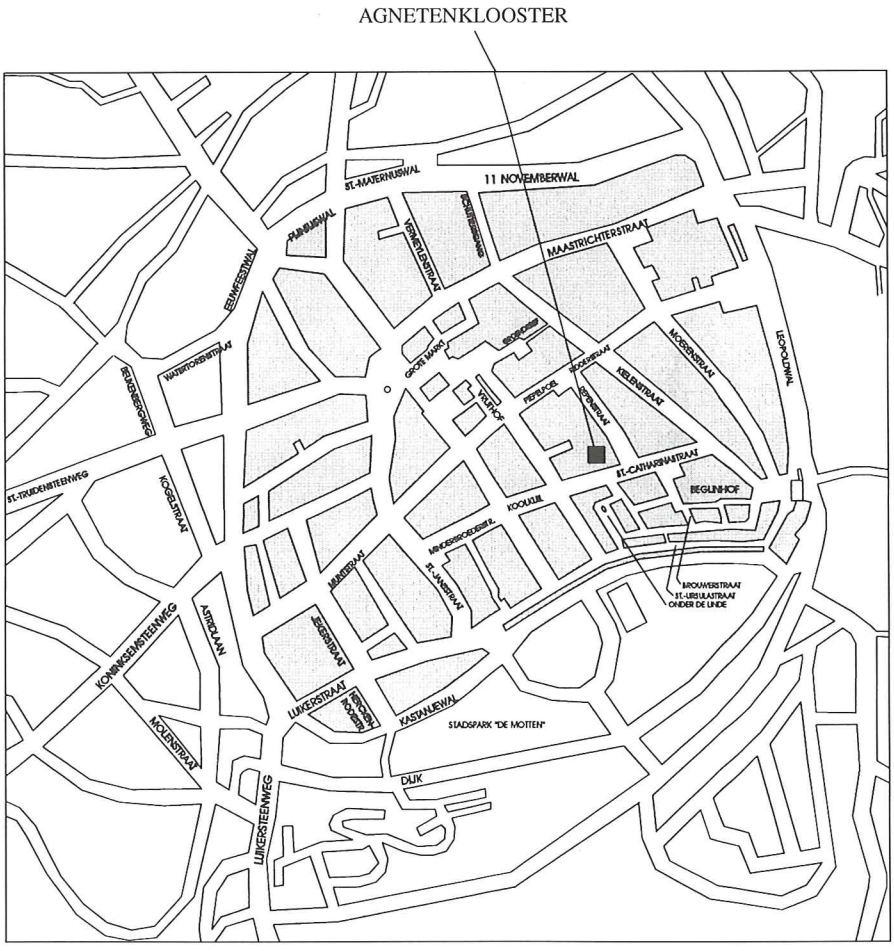

Fig. 1: Situering van het Agnetenklooster.

context te kunnen plaatsen. De vroegste vermeldingen betreffende het Agnetenklooster gaan terug tot het begin van de 15e eeuw[2]. In 1418 schonk Johanna, vrouwe van Repen een huis aan de Agneten[3]. Omstreeks 1421 zouden ze een klooster hebben opgericht in de Repenstraat, maar 24 juni 1434 wordt echter als de officiële stichtingsdatum opgevat, want toen gaf Prinsbisschop Jan van Heinsberg de toestemming om een kapel op te richten met een aanhorend kerkhof. In 1500 werd het klooster geteisterd door brand waardoor waarschijnlijk een geheel nieuwe bouwfase werd ingeluid. Deze werd aangevat met de bouw van de middenvleugel in mergelsteen. De kapel, waarvan nu nog de ruïne rest, zal rond het midden van de 16e eeuw zijn heropgebouwd, vermits er een gedateerd kapiteel van 1551 is aangetroffen. Een datumsteen van 1663 bepaalt de bouw van de noordvleugel en pas in de 18e eeuw werd de zuidvleugel opgetrokken[4]. Alleen wat betreft de exacte bouwdatum van de zomerrefter tasten we nog in het duister. Als gevolg van de Franse Revolutie werden de kloostergebouwen in 1797 verkocht op basis van een schattingsverslag dat werd opgemaakt door een expert uit Maastricht[5]. Dit is heel nuttig gebleken bij het archeologisch onderzoek omwille van de volumes die erin worden beschreven evenals hun toenmalige bestemming. Zo was het bekend dat er zich tegenover de noordvleugel een gebouw bevond dat aansloot op de middenvleugel en de zomerrefter, waardoor dus een echte omsloten kloosterhof gevormd werd. Als gevolg van een ingrijpende "restauratiecampagne" in de jaren '60 zijn de gevels en het interieur zodanig aangepast dat elk historisch spoor uitgewist is zodat we ons, wat de datering betreft, niet meer kunnen baseren op de bouwstijlen.

Wat de eigenlijke opgraving betreft werd tegen de middenvleugel een kloostergang ontdekt, die tot aan de Repenstraat heeft doorgelopen en met gewelven overdekt was[6]. Dit wijst er reeds op dat deze gang bestond vóór de bouw van de noordvleugel in 1663 en toch pas werd opgericht na de brand van 1500. Een gedeelte van de bovenbouw bevindt zich nog in situ. In het muurwerk van mergelsteen was een semi-cirkelvormige uitsprong gemaakt, die we als een lavatorium (wasbekken) interpreteren[7]. Ook het originele vloerniveau in de kloostergang was nog bewaard gebleven zoals bleek uit de vierkante tegeltjes, van 9x9 cm of l0xl0 cm en 1,5 à 2 cm dik. De aardewerk tegels werden in een matrijs vervaardigd en zijn rood van kleur door het oxiderend bakproces. De tegels zijn onversierd, maar monochroom rood, geel of paars/zwart. Op de rode tegels werd een kleurloos loodglazuur aangebracht, terwijl de gele en paars/zwarte eerst bedekt werden met een sliblaagje vooraleer ze geglazuurd werden. Hoewel er heel wat volledige exemplaren konden worden opgetekend is het niet duidelijk of de tegels volgens een bepaald patroon gelegd zijn. De voegen tussen de tegels werden blijkbaar niet met mortel, maar gewoon met zand gedicht, terwijl de tegels zelf in een dun mortelbed van kalk en zand waren gelegd. Als vergelijkingsmateriaal voor de tegels refereren we aan de vondsten in het Norbertinessenklooster te Rekem, waar de geglazuurde roodbakkende tegels met een zijde van 9 cm in de 15e eeuw worden gedateerd[8]. Ook de monochrome gele en zwarte tegels met tinglazuur uit de prelatuur van de Duinenabdij in Koksijde hebben een afmeting van 10,5 x 10,5 x 2 cm, maar hun datering in het laatste kwart van de 13e eeuw is veel te vroeg voor de bouwfase van de kloostergang in het Agnetenklooster[9]. Het metselwerk van de gang is vervaardigd uit blokken mergelsteen, waartussen zich enkele gerecupereerde exemplaren met bekapte profileringen bevonden (waarschijnlijk afkomstig van een constructie of structuur die er vóór de brand van 1500 stond), en kalkmortel als bindmiddel. Dat de kalk op de bouwwerf zelf werd gebrand en geblust bewijst de vondst van een rechthoekig "kalkputje" op enkele meters afstand van de kloostergang[10].

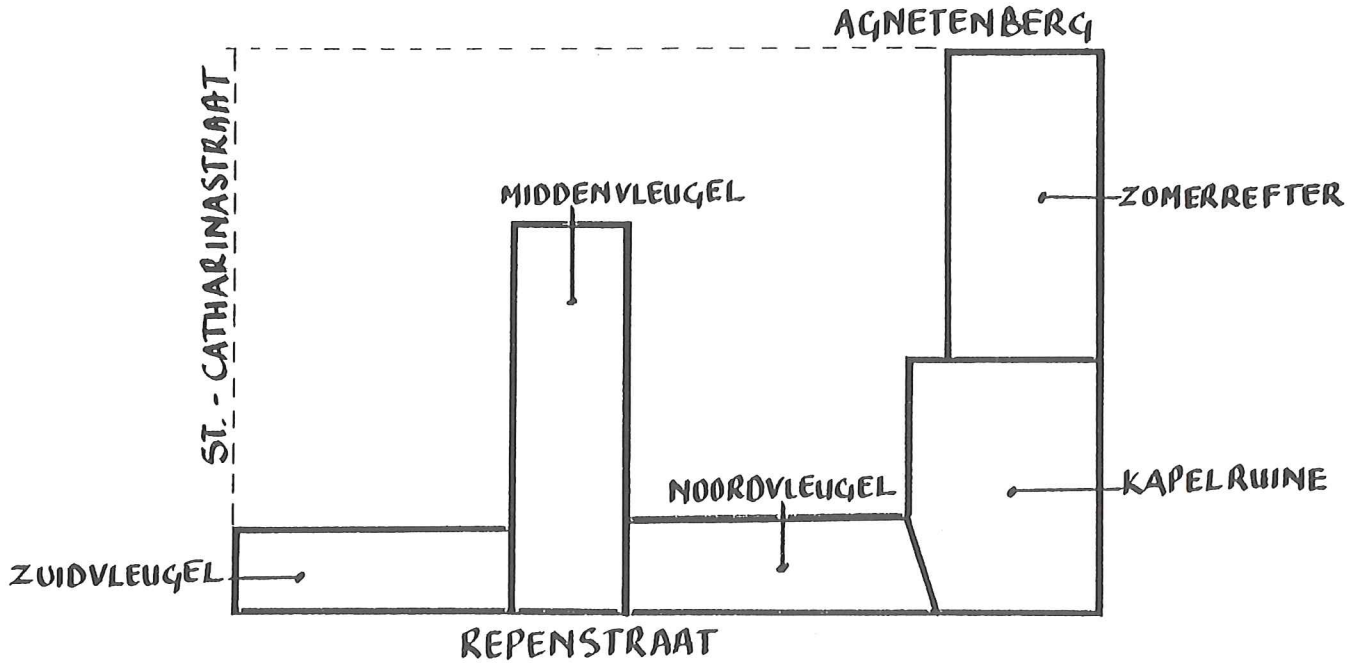

Fig. 2: Situatieschets van het gebouwenbestand van het voormalige Agnetenklooster.

Fig. 3: Zicht op de begraafplaats in de kloosterhof van het Agnetenklooster (vlak 1/niveau 2).

De kloostergang en de tegels dateren vermoedelijk uit de eerste helft van de 16e eeuw.

In de quasi vierkante kloosterhof bevindt zich een waterput in de nabijheid van de noordvleugel. De cirkelvormige schacht werd uit regelmatig gekapte mergelblokken vervaardigd en is ongeveer 8 meter diep. Merkwaardig is de structuur van de bovenbouw, die uit een vierkante schacht in baksteen moet hebben bestaan zoals de onderste laag stenen aantoont. De waterput werd nog niet leeggehaald, hetgeen tijdens de volgende opgravingscampagne nog te doen staat. De kloosterhof zelf werd omgeven door de noordgevel, de pandgang tegen de middenvleugel en het afgebroken gebouw dat opgegraven werd tegenover de noordvleugel. Aan de zijde van de kapelruïne werden twee funderingsmuren vrijgelegd waarvan de exacte betekenis qua opbouw nog niet duidelijk is.

Uit de opgravingsgegevens is gebleken dat de onderbouw van de constructie tegenover de noordvleugel uit een amalgaam van kleine vertrekken bestaat. Uit het schattingsverslag van 1797 hebben we de volgende beschrijving gehaald: "het gebouw is door een gang in de lengte verdeeld in twee delen. Rechts zijn er vier kleine ruimten die dienst deden als spreekkamer. Links is er een keuken en een refter". De structuren aan de zijde van de zomerrefter zijn in essentie opgebouwd uit grote blokken bekapte mergelsteen en een lichtgele kalkmortel. Hoe de interne verbinding tussen de verschillende vertrekken verliep blijft voorlopig nog een raadsel, vermits er slechts één deuropening in de onderbouw werd aangetroffen. De ijzeren stift waaraan het metalen geheng van de deur werd opgehangen bevindt er zich nog in de mergelstenen deuromlijsting[11]. Aan de kant van de middenvleugel werd een grote kelder ontdekt, die bereikbaar is via een brede trap waarvan de treden uit blauwe hardsteen zijn vervaardigd. De binnenwanden zijn opgebouwd met grote bekapte mergelsteenblokken en in de noordelijke wand bevindt zich een rondboogvormige nis. Naast de kelder werden, op een hoger niveau, twee ovaalvormige structuren in baksteen vrijgelegd. Beiden waren overdekt met een bakstenen gewelf, waarvan het centrale gedeelte is ingestort. Vermoedelijk hebben deze constructies als een soort reservoir gediend en waren het geen kleine kelders vermits er geen deuropening(en) in de wanden zijn aangetroffen. Een structuur werd alleszins nog in deze eeuw "herbruikt" aangezien de wanden met cementpleister zijn bedekt hetgeen een water ondoorlaatbare functie heeft. Waarschijnlijk werd omstreeks dezelfde tijd de bakstenen riolering met het reservoir verbonden[12]. Opmerkelijk is wel dat deze leiding een ouder afwateringskanaal oversnijdt dat uit handgevormde bakstenen bestaat en verbonden is met één van de structuren aan de zijde van de zomerrefter.

Behalve architecturale resten werd de begraafplaats van de Agneten gelocaliseerd in en rond de kloosterhof. Van de 40 graven die totnogtoe werden opgegraven bevonden er zich 28 in de omsloten hof zelf (Fig. 3). In quasi alle gevallen werd het skelet intact teruggevonden, met uitzondering van de graven die mekaar hebben oversneden omdat men vermoedelijk niet meer wist dat er op die plaats reeds iemand begraven was. Dit gegeven laat ook toe te bemerken dat er op de site nergens sporen van grafstenen of een grafkruis werden gevonden. De overledenen werden met het hoofd naar het westen bijgezet in een houten kist die met ijzeren nagels aan mekaar getimmerd was. Ze werden

met één of beide handen op het bekken begraven, maar in geen enkel graf werden bijgiften gevonden[13]. Er kan nog geen verdere informatie verstrekt worden over deze menselijke resten daar het antropologisch of paleopathologisch onderzoek nog dient te gebeuren. Wel kunnen we bevestigen dat sommige graven uit de beginfase van het klooster (15e eeuw) dateren vermits de funderingsmuur van de kloostergang gedeeltelijk over sommige graven heen werd gebouwd.

Behalve de middeleeuwse resten werden ook sporen uit de Gallo-Romeinse periode teruggevonden. Het betreft twee parallel verlopende grondsporen van ca. 70 à 100 cm breed, die op basis van hun samenstelling refereren naar uitgebroken muren van Romeinse origine. Ze werden opgetekend in de kloosterhof, maar lopen verder onder de noordelijke funderingsmuren en eventueel nog onder de kapel. Tussen steunberen van de kapel werden bovendien fragmenten van een Romeinse vloerlaag vrijgelegd. Deze is samengesteld uit rode brokjes van dakpannen en baksteen die in witte kalkpap werden gemengd. Deze vloerlaag is ongeveer 20 cm dik en werd gefundeerd op kleine silexknollen of ruw bekapte blokjes silex. Het oppervlak was zeer glad gemaakt en er zijn duidelijke randen herkenbaar waar de steunberen doorheen de Romeinse vloerlaag zijn gegaan.

In een volgende campagne zal het gebouw waarin de keuken was ondergebracht verder opgegraven worden en tevens zal het bodemonderzoek uitgebreid worden tot de kapelruïne.

Noten

1. De kadastrale gegevens van het opgegraven terrein zijn als volgt: Afdeling Tongeren, Sectie C, blad 3, perceel 220n.

2. De archivalische gegevens werden verzameld en verwerkt door Dhr. J. Helsen; stadsarchivaris te Tongeren.

3. De zusters van Sint-Agnes behoorden tot de derde orde van Sint-Franciscus. Deze gemeenschap werd opgericht door de Heilige Agnes van Monte Pulciano, die in 1317 overleed.

4. De datumsteen bevindt zich in de achtergevel van de noordvleugel en het is dus niet uitgesloten dat er vóór 1663 een gebouw op deze plaats heeft gestaan.

5. "Proces Verbal d'estimation de la maison conventuelle cy devant Ste Agnes à Tongres", Stadsarchief Tongeren.

6. De omtreklijnen van de gewelven in baksteen (?) werden herkend op oude foto's en een opmetingstekening die van voor de restauratie in de jaren '60 dateren.

7. De constructie is vergelijkbaar met het lavatorium in de kloostergebouwen van de St.-Pietersabdij te Gent. Voor het grondplan verwijzen we naar "Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit. Architectuur. Deel 4n. provincie Oost-Vlaanderen. Stad Gent", 1976, p. 436. Ook in de Sint-Salvatorabdij te Ename bevindt zich een lavatorium in de pandgang, tegenover het refectorium. K. De Groote en N. Lemay, "De materiële cultuur in de Sint-Salvatorabdij te Ename (stad Oudenaarde, provincie Oost-Vlaanderen). 1. Twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel en een 17e eeuwse afvalput uit de priorij", in "Archeologie in Vlaanderen", 3, 1993, p. 401, Fig. 1:4.

8. A. Claassen en L. Janssen, "De opgraving bij het Norbertinessenklooster te Rekem", (publicatie van de archeologische kring van Rekem), 1980, p.124-125.

9. M. Dewilde en A. Ervynck, "Bijbelfiguren en monsters in tinglazuur. De tegelvloer uit de prelatuur van de O.L.V. Ten Duinenabdij te Koksijde (provincie West-Vlaanderen)", in "Archeologie in Vlaanderen", 2, 1992 p. 320.

10. Om kalkpap te bekomen worden stukken kalksteen ($CaCO_3$) gebrand op 900°C totdat verpulverde brokken (CaO) resten. Deze worden met een grote hoeveelheid zuiver water geblust tot er zich een kalkpap ($Ca(OH)_2$) vormt, die dan met zand en andere aggregaten kan vermengd worden tot mortelspecie.

11. H.J. Zantkuijl, "Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad. Aflevering 30. Met de deur in huis. 1. De deur in het stadswoonhuis. Ontwikkeling t/m de 16e eeuw", Amsterdam, 1993, p. 285-292.

12. De riolering werd gemaakt met Boomse bakstenen, die dus zeker uit een recente periode dateren.

13. Ook in andere middeleeuwse graven werden de overledenen met de handen al dan niet op het bekken bijgezet. Zie o.a. J. De Meulemeester en I. Houbaert, "De kerk van de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Duinenabdij te Koksijde", (Archaeologia Belgica, 2-1), 1986, p.135.

Limburgensia

Het graf van Amanctus

In het tijdschrift van de Heemkunde vereniging Geleen (1998-1) geeft Harry Vromen uit deze gemeente een royaal verslag van 16 pagina's onder bovenstaande titel, met als toevoeging "Een getuigenis uit de Romeinse periode". De vondst van het graf van een boer uit die periode, dat in 1979-80 werd ontdekt, is het middelpunt in het overzicht dat de schrijver geeft over de vele archeologische vondsten in de gemeente, waarvan hij veelal de vinder was.

Met een blik op de Oude Periode van de Lineairbandkeramische Cultuur te Geleen, voorafgegaan door het Magdalénien te Sweikhuizen, loodst hij de lezer(es) via de IJzertijd de Romeinse overheersing binnen. Rond de grafvondsten van Amanctus en de ingekraste naam gaat hij in op een aantal Gallo-Romeinse elementen en de gevolgen van de Romanisering. Via de bronnen: voorwerpen, grondsporen, bouwresten en teksten, verduidelijkt met foto's en tekeningen ontstaat een goed leesbaar verhaal, dat tevens een stuk leven insluit van de amateurarcheoloog-schrijver.

Museum Ename geopend

Ename (Oost-Vlaanderen), bij Oudenaarde, was in de jaren '89-'92 vier maal het doel van de Werkgroep Archeologie "Philips van Horne" uit Weert. In een natte omgeving werden de restanten van een 11e eeuwse abdij, gelegen aan de Schelde, onderzocht. In september 1998 werd een museum geopend, gekoppeld aan de archeologische vondsten. Uiteraard was een delegatie van de Weerter scholengemeenschap aanwezig.

F. Engelen

Een fragment van een Grand-Pressigny kling uit Meerlo

F.T.S. Brounen

Op uitnodiging van M. van Rooij (Wanssum) bezocht ik onlangs enkele personen in Noord-Limburg die, naar hij vermoedde, bijzondere vondsten hadden gedaan. Een niet onterechte bewering, zoals bleek. Een van de vinders was E. Coenders (Meerlo), die een verzameling van voornamelijk meso- en neolithisch materiaal heeft opgebouwd. Tijdens een eerste kennismaking met zijn collectie bleef de verbaasde blik na enkele minuten rusten op een artefact dat tot dan toe naamloos verscholen tussen de steentjes op een der planken had gelegen. Het verdient zeker wat nadere aandacht. Een (nog lopende) inventarisatie van in Nederland gevonden stukken Romigny-Lhéry vuursteen heeft onder andere duidelijk gemaakt, dat menig Limburgs amateur-archeoloog in het bezit is van zulke in de prehistorie uit Frankrijk "geïmporteerde" artefacten[1]. De aanwezigheid van Grand-Pressigny vuursteen in een collectie is een minder alledaags verschijnsel[2].

Het betreft een distaal fragment (30 x 22 x 6 mm) van een geretoucheerde macrolithische kling, het type werktuig dat meestal wordt aangeduid als GP-dolk (Fig. 1)[3]. Gewoonlijk zijn zulke dolken vervaardigd van de bekende wasbruine (honingkleurige) vuursteenvariëteit. De grondstof van het onderhavige exemplaar is daarentegen opvallend licht van tint (lichtblond, vergelijkbaar met Franse musketflinten of "ketsstenen"; 10YR-7/6 tot 7/8 volgens de Munsell Soil Color Chart)[4].

Het stuk is na in de bodem te zijn geraakt niet gepatineerd of door minerale aanrijking secundair verkleurd. Wel hebben post-depositionele processen een glanzend oppervlak tot gevolg gehad. De beide boorden tonen een betrekkelijk vlakke, niet parallelle randretouche, die naar de punt toe steiler wordt. Sporen van polijsting ontbreken. Het breedste deel van het artefact eindigt in een typische, oudtijds veroorzaakte schokbreuk. Het breukvlak is iets doffer dan de dorsale en ventrale zijden, waardoor de voor Grand-Pressigny vuursteen kenmerkende kristallen die het oppervlak een "gesuikerd" aanzien geven, goed oplichten. Bij het ontstaan van het vlak is aan de ventrale zijde een op een stekerafslag lijkende splinter van het fragment gedrukt. Het heeft daarbij 3 à 4 mm aan breedte ingeboet.

J. Schreurs (IPL) onderzocht het artefact op gebruikssporen. Ze kon vaststellen dat de kling is gebruikt om te snijden (longitudinale krassen parallel aan de boorden. De conserveringstoestand van het oppervlak is onvoldoende om te kunnen bepalen wát er gesneden is. Indirect bewijs voor de veronderstelling dat men zich ook van de kling heeft bediend bij een activiteit die "heftiger" is dan een simpele snijbeweging, vormt de schokbreuk.

De vondst is opgeraapt op slechts enkele honderden meters afstand van een laat-neolithische grafheuvel die in 1963 werd onderzocht (Verwers 1964). Het graf bevatte onder andere een klokbeker van het Veluwetype. In eerste instantie is men geneigd te veronderstellen dat ook de GP-dolk deel zal hebben uitgemaakt van de inventaris van een (wat ouder) verstoord graf[5]. Daar mee in tegenspraak is het gegeven dat het om een oudtijds gebroken fragment gaat, dat waarschijnlijk als afval moet worden beschouwd. Het behoort dus tot een vondstcategorie die doorgaans niet in graven wordt aangetroffen, maar eerder in een nederzetting. In die context moet worden opgemerkt dat het terrein een hoeveelheid ander vuursteen heeft opgeleverd dat in het laat-Neolithicum kan worden gedateerd (o.a. een gave driehoekige spits met oppervlakteretouche en holle basis).

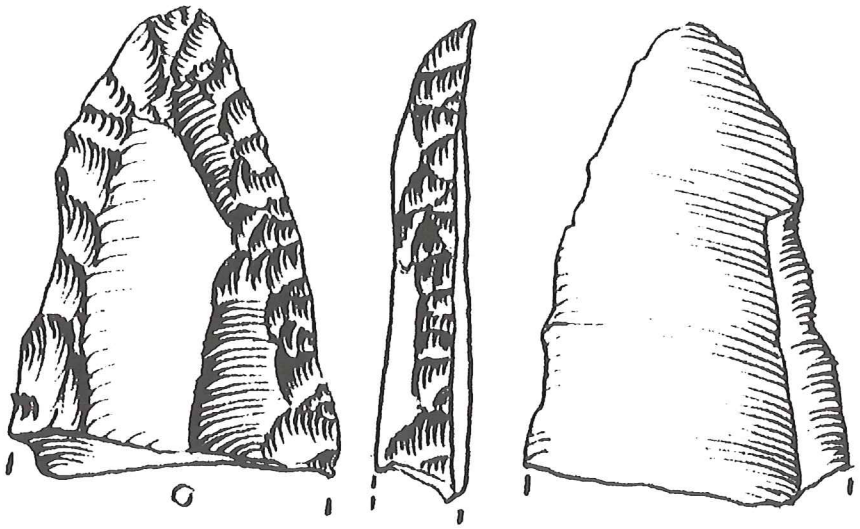

Fig. 1. Meerlo. Distaal fragment van de GP-dolk. Schaal 2x ware grootte. Tekening P. Dijkstra.

Noten

1 De voorlopige resultaten van het inventarisatieproject (Brounen/Smeets) werden in februari 1997 gepresenteerd op de Steentijddag in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Laatneolithische vondsten van dit grondstoftype werden bij die gelegenheid "voorgesteld" door S. Polman.

2 Grand-Pressigny vuursteen werd in de 19e en wordt ook in de 20e eeuw nog op de Franse type-sites verzameld en naar onder andere Nederland "geëxporteerd" als souvenir, als vergelijkingsmateriaal, of om in een wat meer internationaal georiënteerde verzameling te worden opgenomen. Kwalijker is, dat hier te lande op gesteenten- en mineralenbeurzen puntgave (d.w.z. niet door een ploegijzer beschadigde!) livres de beurre te koop worden aangeboden. Zo'n karak-

teristieke kern maakt natuurlijk weinig kans om als Nederlandse vondst te worden geaccepteerd. Het is evenwel niet uit te sluiten dat een aantal in de vorige en deze eeuw naar ons land vervoerde klingen het gegevensbestand "vervuilen". Over de betrouwbare vondstcontext van het onderhavige fragment behoeft geen twijfel te bestaan.

3 Met dank aan Pieter Dijkstra voor het vervaardigen van de tekening.

4 Waarbij zij opgemerkt dat bij Franse musketflinten, anders dan bij Grand-Pressigny vuursteen, geen kristallen zichtbaar zijn.

5 In Nederland in een archeologische context aangetroffen Grand-Pressigny-dolken kunnen vrij scherp worden gedateerd. Behoudens eventuele vroege exemplaren die in de fase 3 van de Enkelgrafcultuur (EGK) zouden kunnen voorkomen, stammen ze uit de fase 4 van die cultuur (Drenth & Lanting 1991).

Literatuur

Drenth, E. & A.E. Lanting, 1991. De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen. Paleo-Aktueel 2, 42-46.

Verwers, G.J., 1964. A Veluvian bell beaker with remains of a cremation in a tumulus near Meerlo. Analecta Praehistorica Leidensia I, 17-24.

Archeologie in het Bonnefantenmuseum: een huis voor altijd !

Marion E.N. Aarts.

Zie...

De tentoonstelling "Een huis voor altijd" gaat over aspecten van overlijden en begraven in het Romeinse Keizerrijk met de nadruk op de overblijfselen uit de rijke Romeinse graven in Zuid-Limburg. De aanleiding voor de tentoonstelling is de langdurige bruikleen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden aan het Bonnefantenmuseum van de sarcofaag van Simpelveld en andere topstukken uit "Limburgse" Romeinse graven.

Deze tentoonstelling is de eerste grote archeologische tentoonstelling in het nieuwe Bonnefantenmuseum. Een uitgelezen verzameling topstukken van internationaal allure wordt op ingetogen, stijlvolle wijze geëtaleerd. Estheten en liefhebbers van design kunnen zonder meer hun hart ophalen aan de vele pronkstukken waarmee de inwoners van het Romeinse Rijk in deze regio werden begraven.

Voor wie wil leren en weten voert de tentoonstelling de bezoeker mee in de wereld van de levende en overleden inwoners van het Romeinse Rijk. In vier zalen zijn de hoofdthema's van de tentoonstelling "graven", "stenen", "de dame" en "villa's" gepresenteerd. Op panelen worden in elke zaal subthema's (een Romeinse uitvaart, status in steen) of personages (de familie van Stein, de dames van Heerlen) uitgewerkt. Literaire fragmenten op de panelen illustreren de onderwerpen even treffend als de gekozen afbeeldingen.

De tentoonstelling is zorgvuldig gecomponeerd om het hoogtepunt, de sarcofaag (eigenlijk askist) van de dame van Simpelveld. Duidelijk wordt uitgelegd waarom het hier gaat om een topstuk van wereldformaat.

De opeenvolging van de zalen van de archeologische afdeling maakt het aanbrengen van een route moeilijk. De laatste twee zalen lijken op het oog niet bij de tentoonstelling te horen.

Het boerenbedrijf, de villa, die de basis was voor de rijkdom van de overledenen, wordt als onderdeel van de tentoonstelling toegelicht. Uitsmijter is een zaal met replica's van de meubels uit de sarcofaag van Simpelveld. De meubels kunnen door de bezoeker "gebruikt" worden als in een meubelzaak.

Doe...

Door de hele tentoonstelling heen worden op speelse wijze aspecten uit het dagelijks leven in de Romeinse tijd gepresenteerd. De bezoeker kan Romeinse kleding passen, een reeks spelletjes spelen, stripboeken van Asterix en Obelix lezen. Bezoekers die graag een handreiking hebben bij het bekijken van de tentoonstelling kunnen gratis vragenformulieren meenemen. Zo worden ze, gericht op hun eigen belangstelling, wegwijs gemaakt in de tentoonstelling.

Lees...

Bij de tentoonstelling zijn 2 publicaties verzorgd. Het kinderboek "Het huis van Aurelia" van de hand van Evert van Ginkel, is een mooi leesbaar verhaal. Het vertelt op kinderniveau over de leefomgeving van de dame van Simpelveld en over een mogelijke context voor het maken van de sarcofaag. Voorwerpen uit de tentoonstelling illustreren het verhaal, zodat het een beknopte kindercatalogus wordt.

De uitgave "een huis voor altijd" van de hand van Marjorie de Grooth en Benoît Mater (met bijdragen van Annelies Koster, Titus A.S.M. Panhuysen en Frank Zinn) is een begeleidend schrijven bij de tentoonstelling. De auteurs treffen de goede toon door wetenschappelijke gedegenheid te paren aan een populari-

serend taalgebruik en door op humoristische wijze te verwijzen naar onze 20e eeuwse samenleving.

Alle thema's en ensembles die in de tentoonstelling worden gepresenteerd passeren -uitgebreid beschreven en in het grotere geheel van de samenleving ten tijde van de Romeinen geplaatst- de revue. De literaire fragmenten, de afbeeldingen en de voornaamste voorwerpen zijn voor een deel opgenomen.

Ga...

Waarde lezer, maak nu meteen met uzelf een afspraak om de tentoonstelling (nog eens) te gaan bekijken. De tentoonstelling, met alles erop en eraan, is voor iedereen: voor de stille genieter die alleen maar wil kijken naar mooie voorwerpen en wil mijmeren bij de literaire fragmenten; voor de recreant die, in het gezelschap van zijn of haar kinderen, op speelse wijze een regenachtige middag wil doorbrengen in het museum en "en passant" nog wat wil opsteken over de Romeinen; en voor de geïnteresseerde die het onderwerp binnenste buiten wil keren zonder overgeleverd te zijn aan een te grote hoeveelheid onbegrijpelijke details.

Einde of begin ?

Op het moment dat de archeologische afdeling ter discussie staat, wordt met deze tentoonstelling aangetoond hoe zeer een archeologische collectie en expositie op hun plaats zijn in het Bonnefantenmuseum. "Een huis voor altijd" demonstreert dat de archeologische afdeling, in het succesvol combineren van een waardevolle collectie archeologica met gedegen wetenschappelijke onderzoek, stijlvolle vormgeving, toegankelijke publicaties en actieve educatie een belangrijke pijler onder het Bonnefantenmuseum vormt, en er met recht en reden "voor altijd een huis" verdient.

De tentoonstelling "een huis voor altijd" is nog tot en met 31 december 1998 te bezichtigen in het Bonnefantenmuseum, Avenue Céramique 240, Maastricht, tel. 043-3290190.

Literatuur

Marjorie de Grooth en Benoît Mater, "Een huis voor altijd", met bijdragen van Annelies Koster, Titus A.S.M. Panhuysen en Frank Zinn, Bonnefantenmuseum Maastricht, 1997, Hfl. 27,50.

Evert van Ginkel, "Het huis van Aurelia", Bonnefantenmuseum Maastricht, 1998, Hfl.15,00.

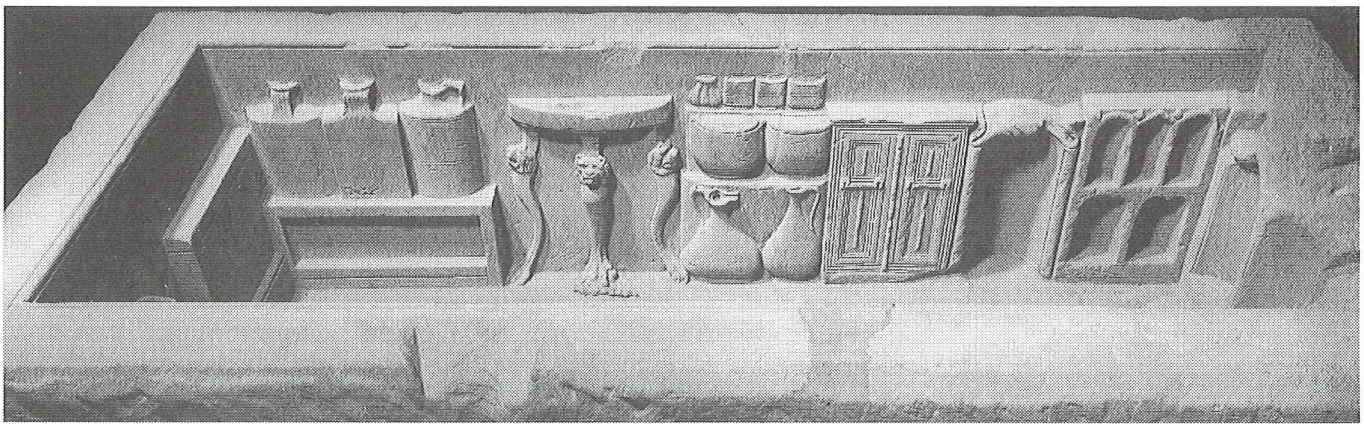

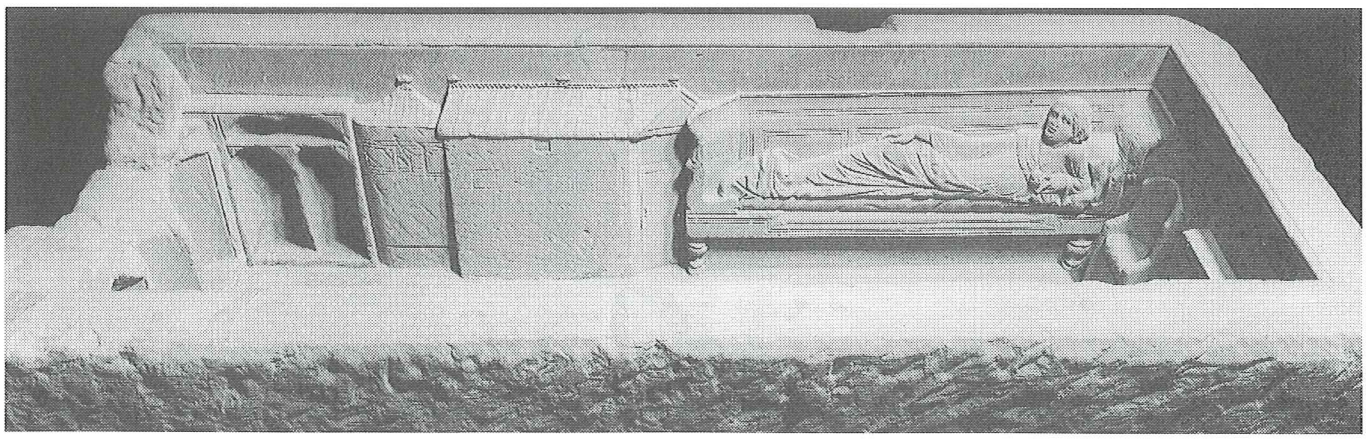

Fig. 1 en 2: Interieur van de sarcofaag van Simpelveld met de dame van Simpelveld. 160-180 na Chr. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Tot en met 31 december 1998 Bonnefantenmuseum Maastricht.

Uitpakken[1]: Romeinse amforen uit Venlo[2]

Wim Hupperetz

Inleiding

In de jaren '50 en '60 zijn in de binnenstad van Venlo grote hoeveelheden Romeins aardewerk verzameld tijdens bouwwerkzaamheden. Deze vondsten werden opgeslagen in het Goltziusmuseum dat in 1994 samen met het Limburgs Volkskundig Centrum zou fuseren tot het Limburgs Museum. In 1992 werd een deel van deze grote collectie archeologische vondsten geïnventariseerd. Het betrof de collectie Provinciaal-Romeinse archeologie die geheel werd beschreven en waarvan de gegevens werden ingevoerd volgens het Nijmegen-programma van de ROB. In 1997 werd verder ook de middeleeuwse collectie geïnventariseerd. Op basis van deze gegevens zijn al diverse publicaties verschenen[3]. In deze bijdrage zal kort worden ingegaan op de Romeinse amforen gevonden in de Romeinse nederzetting Venlo-binnenstad en meer in het bijzonder op drie opmerkelijke amforen.

Grote, middelgrote en kleine amforen

Amforen zijn aardewerken containers voor het vervoer van min of meer vloeibare stoffen zoals olijfolie, wijn en vissaus. Op grond van hun fabrikaat en herkomst kunnen ze in drie groepen worden verdeeld: kleine, middelgrote en grote amforen. In feite komt het erop neer, hoe groter de amfoor des te groter de afstand zal zijn geweest waarover deze zal zijn vervoerd. De grote amforen werden geproduceerd in Zuid-Spanje en Zuid-Frankrijk en werden vandaaruit gebruikt voor handelsdoeleinden. Middelgrote amforen zijn veelal bedoeld voor het transport van wijn over relatief korte afstand (c. 100 km). Recentelijk is gewezen op een groep middelgrote amforen die waarschijnlijk bedoeld was om bier te transporteren. Het betreft hier zogenaamde Scheldevallei amforen[4]. De kleine amforen zijn vooral bruikbaar als tafelservies en zijn hoogstens bedoeld om binnen een huishouden drank te verplaatsen.

	rand	%	wand	bodem
olijfolie amforen		61		
Oberaden 83	7	17	32	2
Dressel 20	18	44	366	2
wijn amforen		21.9		
Dressel 1	1	2.5	1	0
Dressel 2-4	2	4.9	16	0
Pélichet 47	6	14.5	235	7
vissaus amforen		12.1		
Dressel 7-11 e.d.	5	12.1	19	2
vruchten amforen		2.5		
Haltern 70	1	2.5	1	1
ondetermineerbaar	1	2.5	148	2
Totaal	41	100		

Fig.1: Overzicht van verschillende typen grote amforen gevonden in Venlo-binnenstad (Collectie Limburgs Museum).

Overzicht van in Venlo gevonden amfoortypen

Onder het dikwandige aardewerk dat in Venlo gevonden is, nemen de amforen een vrij bescheiden plaats in. Met name het aantal doliafragmenten is veel groter wat voor een deel kan worden verklaard doordat het hierbij ook om grotere voorwerpen gaat. In totaal zijn van minimaal 41 grote amforen fragmenten gevonden. Het minimum aantal exemplaren middelgrote amforen (vaak aangeduid als kruikamforen) in Venlo bedraagt 122. Deze groep kan waarschijnlijk grotendeels toegevoegd worden aan de groep van wijn amforen. Uiteraard is de inhoud van de middelgrote amforen veel kleiner. Verdelen we de grote amforen naar soort amfoor dan blijkt dat het grootste deel betrekking heeft op olijfolie amforen (61%); wijn amforen zijn met 21.9% waarschijnlijk ondervertegenwoordigd omdat ook veel middelgrote amforen hiertoe gerekend mogen worden. Vissaus amforen en vruchten amforen (defrutum) maken respectievelijk 12.1 % en 2.5 % uit van het totaal aantal grote amforen.

Een olijfolie amfoor uit het begin van de eerste eeuw (Fig. 2)[5]

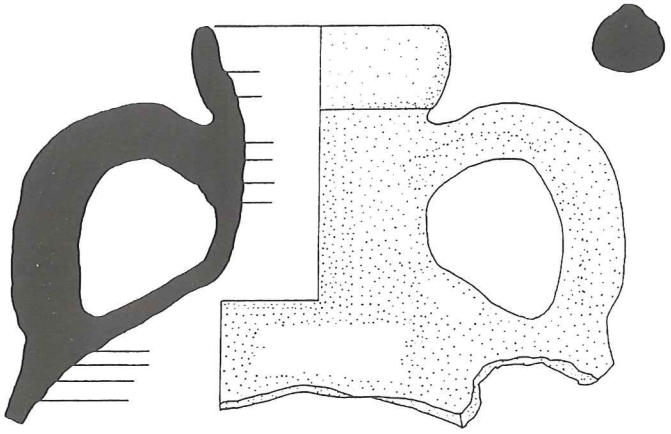

Fig. 2: Olijfolie amfoor type Oberaden 83 gevonden te Venlo-Jodenstraat, Tekening auteur, schaal 1:4

Deze amfoor is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Het is een type (Oberaden 83) dat gedateerd kan worden in het eerste kwart van de eerste eeuw en waarschijnlijk nauw samenhangt met de militaire aanwezigheid in Venlo in die periode. Op de schouder zijn twee verfstroken zichtbaar die als ondergrond hebben gediend voor een geschilderde tekst, een zogenaamde titulus pictus. Deze kunnen op 5 verschillende plaatsen zijn aangebracht rondom de hals en oren. De geschilderde teksten kunnen worden aangeduid als titulus pictus ß (het horizontale vlak) en titulus pictus d (het verticale vlak bij het oor). De titulus pictus ß had betrekking op veelal in vennootschap opererende familieleden die als opkopers en handelaren in olijfolie fungeerden. De titulus pictus d fungeerde als een waarmerk van een controledienst die betrekking had op inhoudsopgave, de plaats, de namen, het productiecentrum en de (consul)datering[6].

Een olijfolie-amfoor waarvan de rand is afgezaagd (Fig.3)[7]

Tijdens de inventarisatie van de collectie Provinciaal-Romeinse archeo-

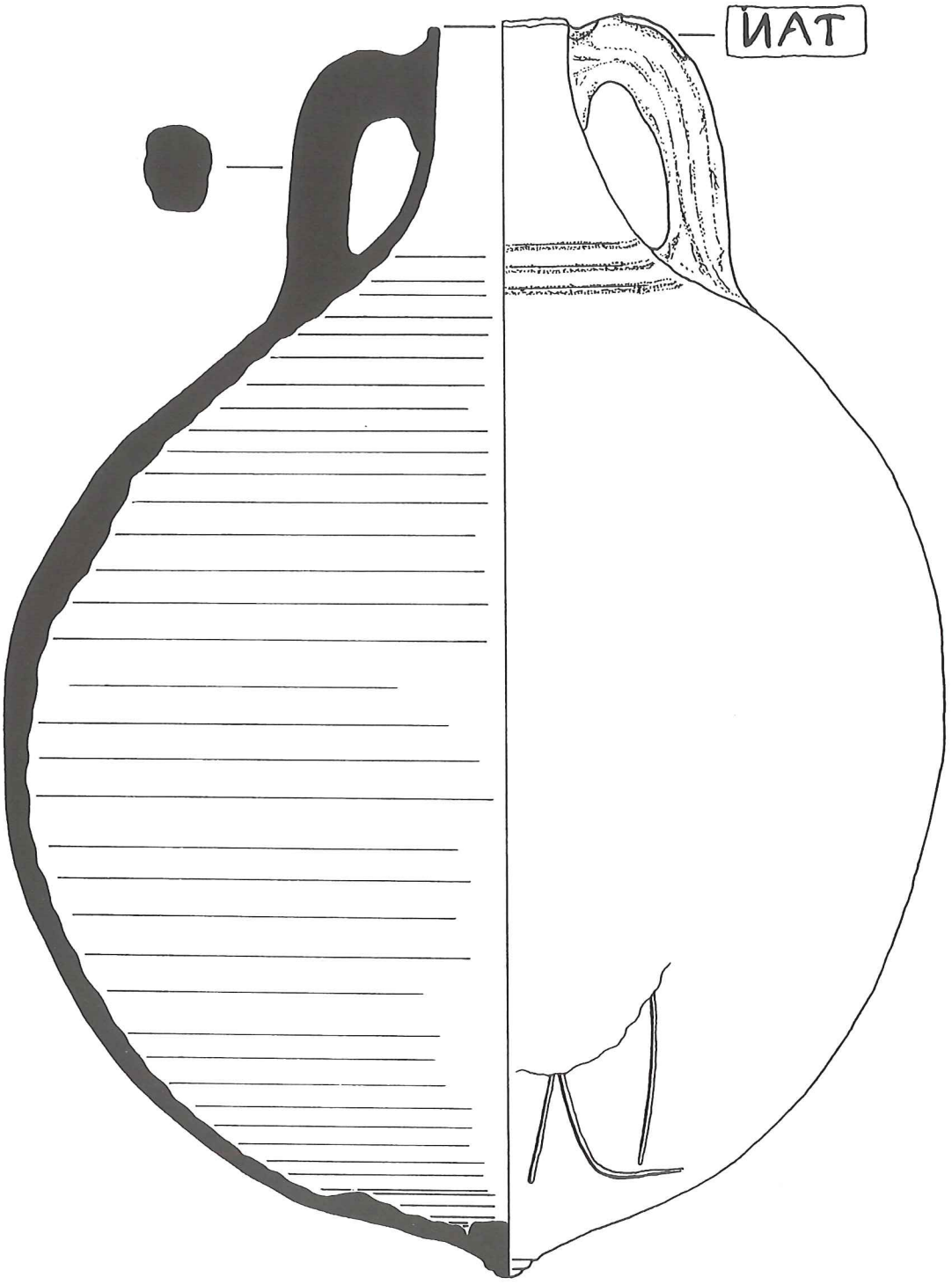

Fig. 3: Een olijfolie amfoor voorzien van stempel, graffito en afgezaagde rand gevonden te Venlo-Jodenstraat (Collectie Limburgs Museum) Tekening W. Alberts, schaal 1:4.

logie werden in meer dan 50 dozen tussen ander aardewerk de restanten aangetroffen van een grote amfoor, type Dressel 20. De honderden scherven waren zwaar aangetast en vaak over de lengte gespleten. In een restauratie-periode van meer dan een half jaar kon deze grote amfoor uiteindelijk geheel gerestaureerd worden[8]. Op het oor staat een stempel: NAT, dat tot dusver niet kon worden verbonden met andere stem-pels[9]. Behalve dit merk is er ook aan de onderzijde van de amfoor een merk na het bakken aangebracht. Verder is de rand van de amfoor afgezaagd. Waarom dit is gebeurd is niet duidelijk. Mogelijk hangt dit echter samen met het secundaire gebruik van grote amforen. Na leging van de oorspronkelijke inhoud werden deze amforen vaak nog hergebruikt voor de opslag van droge stoffen zoals bonen of meel. Dat blijkt onder meer uit secundaire graffiti. Op de grote olijfolie amforen komt men soms van dergelijke graffiti tegen. Uit Venlo zijn vier graffiti bekend. Het zijn telkens cijfers die de inhoud in modii aangeven. Als voorbeeld wordt hier een graffito op een oor afgebeeld met de secundaire graffito VII (Fig. 5).[10]

Type	graffito	inv. nr.
Dressel 20	VII op oor	G8/702/2
Dressel 20	[V]II	G6/215/4
Dressel 20	X	G13/93/1
Oberaden 83	IIII op oor	G7/66/1

Fig. 4: Overzicht van de secundaire graffito op amforen gevonden te Venlo-binnenstad.

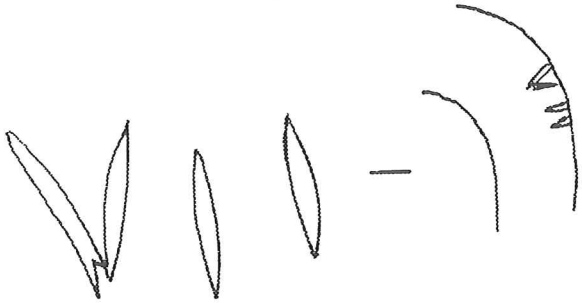

Fig. 5: Een secundaire graffito op een oor van een Dressel 20 amfoor uit Venlo-Jodenstraat (Collectie Limburgs Museum) Tekening auteur, schaal 1:1.

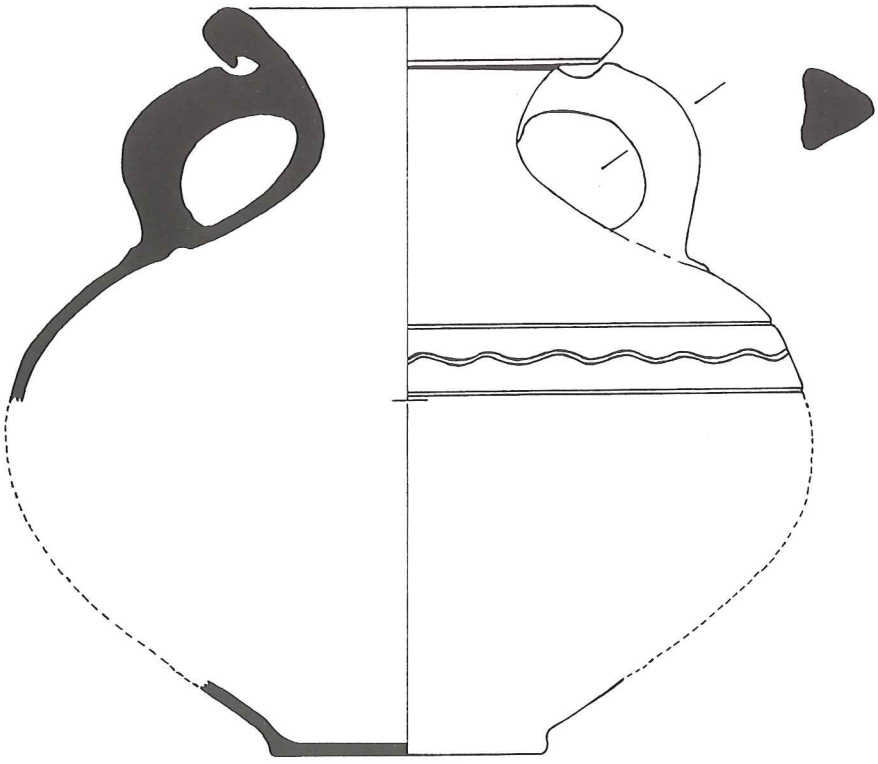

Fig. 6: Een middelgrote amfoor gevonden te Venlo-Havenkade (Collectie Limburgs Museum) Tekening auteur, schaal 1:4.

Een middelgrote amfoor van regionale makelij (Fig. 6)[11]

Een opmerkelijke kruikamfoor is gevonden op de Hakkesplaats te Venlo. Hoewel een groot deel van de buik ontbreekt kon op basis van de bodem en de schouderaanzet een reconstructie worden gemaakt. Het betreft roodbakkend aardewerk van een fijnkorrelige structuur; de grijze kern die typerend is voor rode waar ontbreekt. Het oppervlak is voorzien van een witgele sliblaag en op de schouder is een kenmerkende versiering aangebracht zoals we die ook kennen van aardewerk uit Soller (D). Het randprofiel komt niet overeen met de Scheldevallei amforen en is ook niet uit Soller bekend. Het type en het baksel duiden op een regionaal productie-centrum.

Noten

1. Onder de titel 'UITPAKKEN' presenteert het Limburgs Museum een reeks korte artikelen waarin archeologische vondsten uit haar collectie worden beschreven. Aanleiding hiervoor is het feit dat het Limburgs Museum sinds 1 januari 1998 haar deuren heeft gesloten in verband met de verhuizing naar en de inrichting van de nieuwbouw die medio 2000 opent.

2. Met dank aan dr. J.H. van der Werff voor diverse determinaties en raadgevingen.

3. Zie bv. de bijdragen van J.K. Haalebos (m.b.t. Italische terra sigillata) en W. Hupperetz (m.b.t. Romeinse pottenbakkersoven) in: A.A.J.J. van Pinxteren e.a. (red.), Pronkstukken Venlo 650 jaar stad, Venlo 1993, 17-23 en 28-30, en W. Hupperetz, Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de binnenstad van Venlo (500-1250) in: Archeologie in Limburg 73 (1997), 41-45.

4. J.H. van der Werff, H. Thoen, R.M. van Dierendonck, Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?, Westerheem 46 (1997) nr. 6, 2-12.

5. Inv. nr. G1896.

6. J.H. van der Werff, Bemerkungen zu einer Pinselinschrift aus Xanten, Berichten ROB 40 (1990), 323-331, 329.

7. Inv.nr. G 6/211/1.

8. De restauratie werd uitgevoerd door de restaurator van het Limburgs Museum W. Alberts.

9. Voor het overige is alleen nog een stempel PON[T]I op een Dressel 20 amfoor bekend, gevonden te Venlo-Binnenstad; vergelijk hiervoor M.H. Callender, Roman Amphorae. With index of stamps, London 1965, 211 nr. 1365.

10. Afgebeeld is inv. nr. G8/702/2; J.H. van der Werff, Sekundäre Graffiti auf Römische Amphoren, Archäologisches Korrespondenzblatt 19 (1989), 361-376.

11. Inv. nr. G1898.

Jaarverslag 1997 van de Archeologische Vereniging Limburg[1]

Algemeen bestuur

Per 31 december 1997 was het bestuur als volgt samengesteld:

- dhr. J. Prakken, voorzitter;
- mevr. L. Wiggers, secretaris;
- dhr. J.P. de Warrimont, penningmeester;
- dhr. R. Bloemen, regio Venray;
- dhr. W. Dijkman, hoofdredacteur AIL / regio Maastricht;
- dhr. F. Engelen, Redactie AIL / regio Sittard;
- dhr. H. Heijmans, regio Weert;
- dhr. C. Houben, bibliotheek;
- dhr. A. Lupak, regio Roermond;
- dhr. W. Luys, regio Reuver;
- mevr. E. Puts, regio Simpelveld;
- dhr. J. Schotten, regio Venlo;
- dhr. G. de Schwartz, regio Stein;
- mevr. E. Verheggen-Crousen, ledenadministratie.

De provinciaal archeoloog, mevr. K. van der Graaf, woont de vergaderingen structureel bij. Ter vergadering van 22 mei is de heer R. Bloemen benoemd tot opvolger van mevr. M. Pennings.

Het bestuur kwam in het verslagjaar vier maal in vergadering bijeen:

6 februari, Museum Roerstreek te St. Odiliënberg; 20.00 uur;

22 mei, Museum Roerstreek te St. Odiliënberg; 20.00 uur;

11 september, Museum Roerstreek te St. Odiliënberg; 20.00 uur;

27 november, Museum Roerstreek te St. Odiliënberg; 20.00 uur.

Voorafgaand aan de vergadering van 27 november is een bezoek gebracht aan Stichting RAAP, Pieter Cuijperstraat 21, te Roermond. De jaarvergadering werd gehouden op 4 maart te Roermond.

Ledenbestand

Per 31 december 1997 bestond het ledental uit 382 leden. Er is sprake van een stijging ten opzichte van 1996 (ca. 360 leden).

Activiteiten

Er is door leden van het (dagelijks) bestuur deelgenomen aan:

- ROB correspondentendag plus te Tiel op 12 april;
- Studiemiddag voor amateur archeologen in het Limburgs Museum te Venlo op 31 mei;
- Opening tentoonstelling "A73: De weg terug" op 3 september in het Gouvernement te Maastricht;
- ROB correspondentendag 20 september;
- SNA contactdag 27 september te Amsterdam;
- Opening tentoonstelling "A73: De weg terug" op 14 november te Venray;
- Reuvensdagen november;
- Opening tentoonstelling "Een huis voor altijd" op 11 december in het Bonnefantenmuseum.

Lezingen

3 januari 1997: Lezing door medewerkers van de ROB voor de werkgroep Archis van de AVL te Amersfoort.

27 februari 1997: Lezing in Sittard samen met LGOG.

4 maart 1997: Lezing van Ton Lupak over Archeologie in Roermond.

12 maart 1997: Lezing van Jo Smeets over Prehistorisch vuursteengebruik in Midden-Limburg.

13 april 1997: Museum week-end lezingen door W. Dijkman te Maastricht over Voeten in de Aarde.

20 mei 1997: Lezing van José Schreurs over de eerste boeren van de zandgronden op het spoor te Weert.

1 november 1997: Lezing door J.P. de Warrimont en E. Meijs te Wolder Maastricht over paleolithische vondsten en löss-stratigrafie.

4 november 1997. Lezing door F. Mildner over verblijf en bewoning ten

Tongerse civitas met Germania Inferior zou menig onderzoeker aan het denken hebben gezet!

In hoofdstuk 1 houdt Nouwen zich uitvoerig bezig met het probleem van de herkomst van de bewoners van de Tongerse civitas. Ten tijde van Caesar waren dat de Eburonen, de Atuatuci, de Condrusi, en misschien de Segni en de Paemani, onder Augustus worden alleen de Tungri genoemd. Veel verder dan de vaststelling dat de meeste stammen ten tijde van Caesar tot de Germani Cisrhenani behoorden, en dat de Tungri een verzamelnaam vormde voor de overgebleven reststammen, dan wel een nieuwe Germaanse stam was die op basis van een verdrag in het vrijgekomen gebied was toegelaten, komt de schrijver niet (zie de discussie van wijlen W. Vanvinckenroye en M. De Winter in Tongerse Annalen 12, 1998, 9-11 en 26). Slechts even roert hij het probleem aan van de identificatie van het Eburoonse Atuatuca (44, 91) en constateert dat dit niet te identificeren is met het Romeinse Atuatuca Tungrorum. In een warrig verhaal beschrijft hij de ligging en de uitgestrektheid van de civitas, een gedetailleerde kaart ontbreekt hierbij (zie het kaartje op p. 64). Gelukkig kan voor dit onderdeel verwezen worden naar het uitstekende artikel van M.-Th. Raepsaet-Charlier in de Bonner Jahrbücher (194, 1994, 43-59).

Ondanks de afwezigheid van overtuigende archeologische sporen poneert Nouwen regelmatig de stelling dat het begin van Tongeren samenhangt met de stationering van Romeinse troepen (p. 59, 61, 72, 94-95) welke volgens hem na 17 (p. 95) en vóór 10-7 v. Chr. (p. 98) gedateerd moet worden. Over de inrichting van een civitas blijft het in het eerste hoofdstuk bij wat vage en ongestructureerde notities waarin te hooi en te gras wetenswaardigheden over enkele plaatsen binnen het gebied worden gemeld. Pas in de loop van hoofdstuk 2 komt de auteur iets uitgebreider - maar lang niet volledig - terug op een aantal aspecten van de civitas (landbouwgewest, villae, centuriatio, bestuurlijke organisatie, vici, wegen, economie, religie). De betekenis van de lichting van soldaten in de civitas komt om duidelijke redenen pas later in het boek aan de orde. Intussen houdt hij rekening met de totstandkoming van de definitieve bestuurlijke indeling in civitates in ons gebied ná de Batavenopstand (p. 63), hoewel hij elders (p. 96-97) duidelijk maakt dat een dergelijke administratie voorwaarde moet zijn geweest voor de oprichting van naar een (etnische) civitas genoemde hulptroepen waarvan hij de vroegste in de Augusteïsche tijd dateert (Ala I Tungrorum, Ala I Asturum et Tungrorum)! M.-Th. Raepsaet (o.c.[1997], 154-155) schrijft de inrichting van de civitas Tungrorum toe aan Agrippa in de jaren 20-18 v. Chr.

Uitvoerig gaat de auteur in op de mogelijke betekenis van de graanmagazijnen (horrea), die aan de zuidwestzijde van de stad Tongeren waren gelegen. Hieromheen bouwt hij hele theorieën aangaande hun functie voor de ravitaillering van de Rijntroepen en de rekrutering van soldaten voor de hulptroepen. Al redenerend besluit hij tot de aanwezigheid van een Romeins garnizoen in Tongeren in de 2de en 3de eeuw! Een gedegen onderzoek naar de aanwezigheid van Romeinse militairen en veteranen in de civitas en hun rol als kolonist, of hun relatie met het leger, ontbreekt.

Op het einde van hoofdstuk 1 volgt een tegenvallende paragraaf over de naamgeving van niet-militaire Tungri in en buiten de civitas, 87 mannen en 16 vrouwen. Door het ontbreken van een overzicht met complete epigrafische data (verwijzing naar de thesis in noot 159) zijn de redeneringen niet goed te volgen en komen conclusies in de lucht te hangen. Een grafische voorstelling was ook nuttig geweest. Er komen drie groepen namen voor: 67 namen zijn van Romeinse origine (65%), 36 zijn Germaans, Keltisch of Illyrisch. Negen personen - waaronder twee Tungri - dragen de tria nomina, die in verband met het bezit van het burgerrecht wordt gebracht, 17 hebben twee namen (waaronder twee inheemsen), 77 hebben slechts één naam (28 inheems). Nouwen vermoedt achter de mediterrane namen geromaniseerde autochtonen. Vanuit die hypothese en een kunstmatige genealogische relatie in twee opschriften uit Namen doet hij vrijblijvende suggesties over de romaniseringsgraad van de inwoners van de civitas die niet overtuigen. Hij gaat niet in op de samenstelling van de oorspronkelijke bevolking.

In hoofdstuk 2 komt de hoofdstad van de civitas, Tongeren, aan bod. In een wijdlopige inleiding verwerpt Nouwen nogmaals de identificatie met het Eburoonse Atuatuca of het kamp van Sabinus en Cotta. Er is geen inheemse voorganger gevonden. Italische terra sigillata en munten wijzen op een eerste planmatige uitleg van de nederzetting in de midden-Augusteïsche periode. Het dambordvormige stratenplan van de Romeinse stad zou op invloed van het leger teruggaan. Een planmatige stichting van de stad als caput civitatis in het kader van de administratieve inrichting van de civitas Tungrorum onder keizer Augustus lijkt ons inziens het meest voor de hand te liggen. Militaire aanwezigheid en de ontwikkeling van een kleine vicus kort daarvoor zijn niet uit te sluiten. De parallel met de stichting van opkomst van de civitashoofdstad van de Bataven in dezelfde periode of iets later (in dezelfde provincie!) dringt zich dan op. Nouwen komt niet tot een besluit of Tongeren gesticht is (als caput civitatis) of door economische groei die status bereikt heeft (p. 90, 93, 96-97). Ook over deze kwestie spreekt hij zich voortdurend tegen, in het bijzonder in relatie met de administratieve indeling van de civitas en de lichting van hulptroepen (vergelijk M.-Th. Raepsaet [1997]!). Een helder gestructureerde topografische beschrijving van Romeins Tongeren ontbreekt. Vooral de gegevens van de recente opgraving aan de Kielenstraat van A. Vanderhoeven worden gebruikt om een totaalbeeld van een ontwikkeling te schetsen: van 2-schepige "inheemse" woonstalhuizen tot rijke mediterrane stadsvilla's met open hoven. Hij constateert tegelijkertijd dat het aandeel van openbare gebouwen beperkt is, maar merkt elders terecht op dat er nog veel moet worden opgegraven. Er volgt een opsomming van gedateerde meningen en gemeenplaatsen over het forum, de tempel, een hypocaustum dat op een badgebouw zou wijzen (p. 108), en alles "attesteert" voortgaande "romanisering". Opmerkelijk in dit geheel is hoe bekaaid de rijke grafvelden van Tongeren er vanaf komen (p. 115-116).

Op het einde van het hoofdstuk komt de auteur weer terug op de civitas, waarschijnlijk om de positie van Tongeren te bepalen als drijvende factor in de romanisering van het omringende gebied (paragraaf 4.5). Her en der poneert Nouwen nogal wat onbewezen stellingen: tot 70 diende de landbouw uitsluitend ter dekking van de eigen behoeften (p. 119; en de functie van dit gebied als voorraadschuur voor de Rijnlimes dan?), bij de villae van de civitas wordt Voerendaal opgevoerd (p. 120),

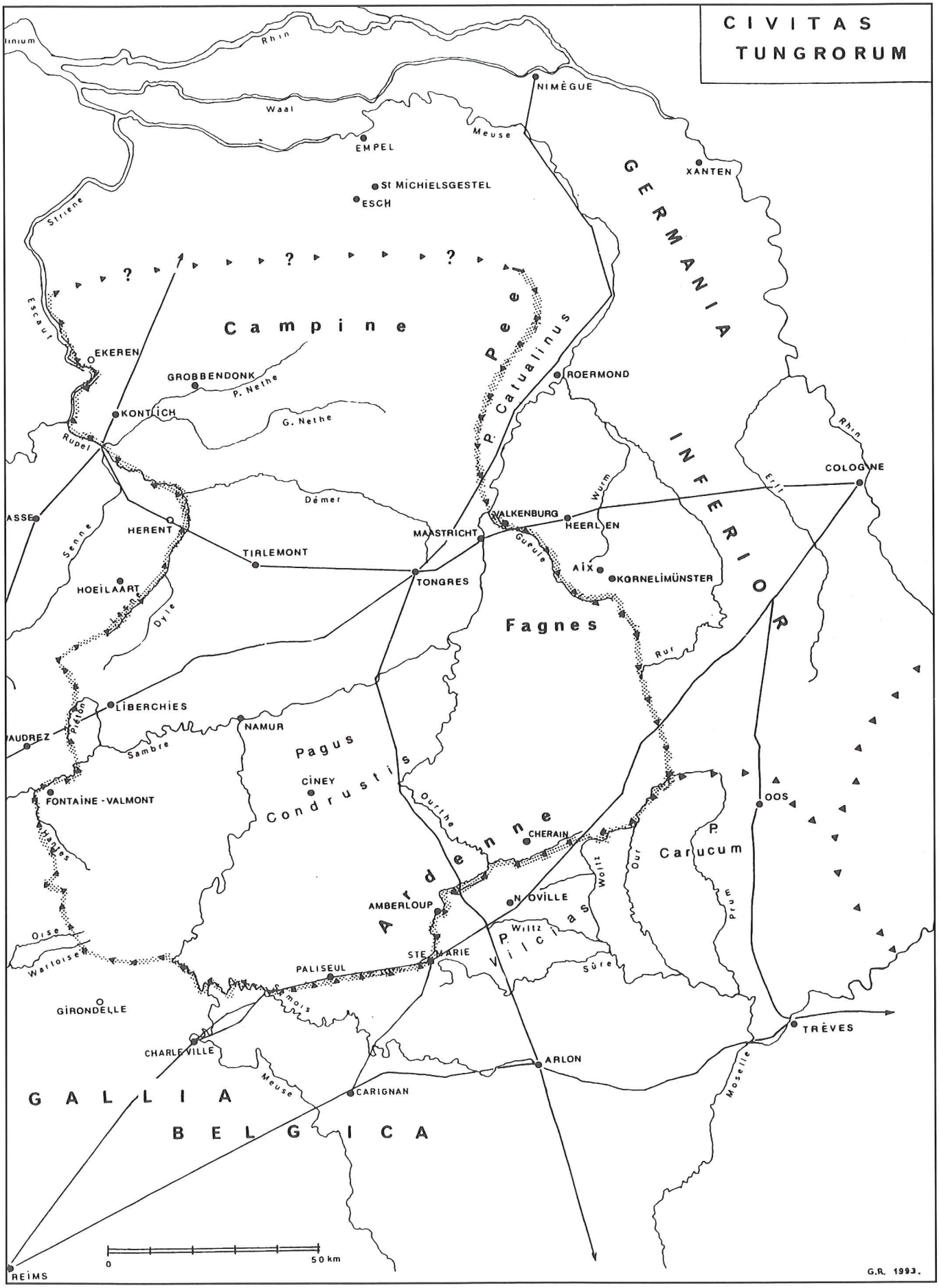

Fig. 1: De Civitas Tungrorum (naar de kaart in het artikel van M.-Th. Raepsaet-Charlier in de Bonner Jahrbücher 194, 1994, 45)

de villaebewoners zouden geen "inwijkelingen" (p. 122) zijn geweest maar geromaniseerde inheemsen (Haccourt, Clavier-Vervoz, Maasbracht?), er zijn geen epigrafische en funeraire getuigen van de opgeklommen handelselite (p. 131; en de monumenten van Maastricht dan?). Bij de economische activiteiten vinden we niets over de steenexploitatie, de houthandel, de metaalbewerking, of over de steenbakkerijen in het Maasdal (p. 132 e.v.). De classis germanica zou op grond van de vondst van twee stempels (Rumpst, Rijmenam, [en Maastricht?!]) een hoofdrol hebben gespeeld in de verbreiding van Oosterse religies (p. 135). Het verhaal over de laat-Romeinse periode (p. 143 e.v.) had beter niet geschreven kunnen worden: "Het is duidelijk dat (...) Atuatuca een belangrijke schakel was in de organisatie en de verdediging van het West-Romeinse Rijk." (p. 150).

Hoofdstuk 3 is enerzijds een samenvatting en herhaling van de voorgaande hoofdstukken, maar poogt anderzijds daarmee een context te geven aan de verspreiding van epigrafische getuigenissen van Tungri over het Imperium Romanum. In totaal kennen we 3 Tongerse burgers die buiten de civitas Tungrorum terecht zijn gekomen: een schipper/handelaar in Vechten, een gladiator in Rome, en een burger in Semriach (Noricum). Daarnaast zijn er 13 Tungri bekend die in diverse afdelingen van het leger gediend hebben (Germania Inferior, Germania Superior, Britannia, Noricum, Pannonia, Moesia, en Rome). Uit de zeven Tongerse hulptroepen zijn geen Tungri met naam en toenaam bekend, maar terecht veronderstelt Nouwen dat er zeker ten tijde van de eerste lichting wel veel Tungri in gediend moeten hebben. Alleen, juist uit die vroegste periode zijn er weinig inscripties en nauwelijks namen bekend. Nouwen vergelijkt de aantallen bewaarde namen van de Tungri met de goed bestudeerde en omvangrijkere collectie van namen van Treveri: 46 burgers (waaronder 11 handelaren) tegenover 17 soldaten, en komt tot de conclusie dat de economische en handelspositie van het Trierse gebied pregnant naar voren komt in het namenbestand, terwijl bij de Tongerse namen de betekenis van de civitas voor het Romeinse leger opvalt in relatieve zin.

Hoofdstuk 4 is geheel gewijd aan de auxilia Tungrorum, de hulptroepen die genoemd zijn naar het volk en de civitas van de Tungri, en aan de betekenis van het leger en van die troepen in het bijzonder voor het romaniseringsproces van de Tongerse regio. Er zijn zeven hulptroepen bekend, drie alae van 500 ruiters, en vier cohortes van 1000 infanteristen. Twee ruitertroepen zouden in de regeringsperiode van keizer Augustus opgericht zijn en aanvankelijk bestaan hebben uit Tongerse mannen. De cohorten zijn te traceren vanaf de troonopvolgingsstrijd na de dood van Nero in 68. Tot 70 waren de hulptroepen vermoedelijk in de eigen provincie gelegerd. Na de Batavenopstand werden ze uitgezonden naar Engeland en de Donau- en de Balkanprovincies, waar de troepen lokaal door nieuwe recruteringen of door overplaatsingen werden aangevuld. Inscripties van deze hulptroepen hebben tot dusverre geen namen opgeleverd van soldaten die uitdrukkelijk als Tungri zijn vermeld: 63 namen (55 mannen / 8 vrouwen) zijn van Romeins- mediterrane herkomst, 39 (33 m. / 6 vr.) zijn inheems. Nouwen poogt wel enige personen de Tongerse "nationaliteit" toe te dichten, maar komt daar niet ver mee. De dertien met naam en toenaam bekende Tongerse militairen dienden in andere legeronderdelen, waarvan er overigens slechts één in de eigen provincie Germania Inferior was gelegerd. De reconstructie van de geschiedenis van de zeven Tongerse hulptroepen is nuttig, maar door het weglaten van gedetailleerde epigrafische data moeilijk te volgen en niet te controleren.

Nouwen heeft volkomen gelijk wanneer hij schrijft dat de rol van het leger in het romaniseringsproces buitengewoon groot moet zijn geweest. Dat geldt zowel voor de uitstraling van de legertroepen op de omgeving waar zij gelegerd waren, als voor de invloed op de rekruut die in het leger werd opgenomen. Dat betekent dat er in de periode vóór 70 beslist sprake is geweest van een directe wisselwerking tussen naar de civitas genoemde legeronderdelen en de bevolking waar de soldaten na hun diensttijd naar terugkeerden. Maar bijna alle epigrafische "bewijzen" voor de Tongerse civitas dateren van latere tijd, wanneer de etnische banden tussen de auxilia Tungrorum en de civitas Tungrorum niet of nauwelijks meer bestaan. Daarom draagt Nouwens methodiek om de gegevens over godsdienstige en funeraire aspecten bij de Tongerse hulptroepen en van de individuele soldaten te vergelijken met en deels te projecteren op de Tongerse civitas in het geheel niets bij tot de kennis van de romanisering, en vergroot hij zelfs de verwarring.

Noot

1. Robert Nouwen, Tongeren en het land van de Tungri (31 v. Chr.-284 n. Chr.). Leeuwarden, Mechelen 1997. Maaslandse Monografieën 59. 325 p., ill.; ISBN 90-74252-71-0; fl. 49,50.

De vuurslag op het koorkleed van bisschop David van Bourgondië

Emblemen rond vuursteen 8

Frans Engelen

Een aantal jaren geleden viel, bij een bezoek aan het Museum Catharijneconvent te Utrecht, mijn aandacht op een kerkelijk gewaad van rode velours doorwerkt met goud en lijnwaad geborduurd met zijde, goud en zilver. De kap van dit koorkleed verbeeldt momenten uit het leven van Christus (Fig. 1), de rugzijde van het kleed vertoont in verticale banen gestileerde granaatappels en een rechthoekig kistje met daarbij een aantal elementen die duidelijk met het slaan van vuur zijn verbonden, opgenomen in een bol van opstijgende vonken. Het motief wordt in de doorlopende verticale banden herhaald (Fig. 2). Hoofdconservator P. Dirkse van het Museum was zo vriendelijk een duidelijke afbeelding ter beschikking te stellen en in dit geval het reproductierecht toe te staan.

Uit de beschrijving van de kunstschatten in het Catharijneconvent[1] wordt gewezen op de "boîte" met "le briquet, le pierre à feu et les copeaux", elementen die met het slaan van vuur kunnen worden verbonden (copeaux=scherven).

De koorkap was bestemd voor David van Bourgondië, bisschop van Utrecht en waarschijnlijk afkomstig van de kapel bij zijn kasteel te Wijk bij Duurstede. De koorkap is mogelijk vervaardigd in een Utrechts atelier einde 14e eeuw. De cultuur van de Bourgondische hertogen speelt mee bij het begrijpen van de symbolen en de interpretatie. Correlatie van beeld en beschrijvende tekst is niet duidelijk. Het kistje met schuifdeksel zou kunnen worden beschouwd als het etui voor het opbergen van de onderdelen tot vuurmaken, maar blijft als rechthoekige element een "Fremdkörper". Ook de compositie roept vragen op.

Gezien de serie korte beschouwingen in dit tijdschrift over emblemen rond vuursteen, vanaf uitgave 68, vormen de repeterende afbeeldingen een uitdaging tot verduidelijking van de onderdelen, met alle kansen op fouten. Correctie is dan gewenst! De handeling van het vuurslaan met de

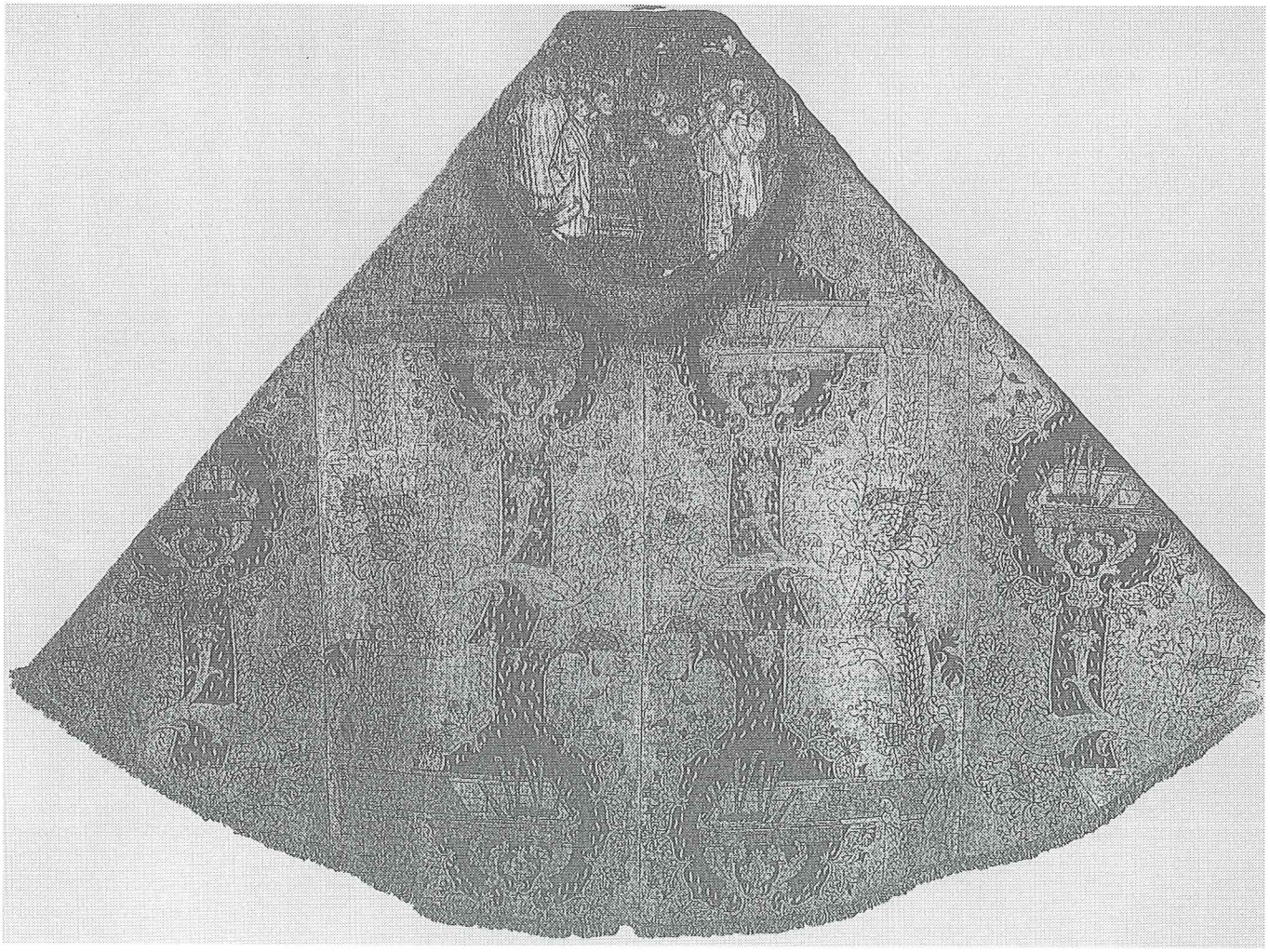

Fig. 1: Koorkleed van David van Bourgondië, 149 x 475 cm., einde 15e eeuw. Basis weefsel Italiaans, borduurwerk uit Noord-Nederland, zeer waarschijnlijk van een atelier te Utrecht. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht.

daarbij gebruikte middelen wordt uitgebeeld in het motief van de granaatappel waaruit vonken of vlammetjes opstijgen.

Uit Franstalige geschriften zijn de termen "briquet", "pierre à feu", "étincelles" bekend. De briquet is de metalen vuurslag, veelal als liggende letter B, weergegeven ϖ, waarmee langs de vuursteen geslagen wordt en de étincelle of vonk in de tondelzwam of "mèche" tot een vlammetje werd aangeblazen.

De compositie binnen de granaatappel is meer kunstzinnig dan reëel. Het blijft gissen op de vrijwel rechtopstaande staven de vuurslag voorstellen en of de donkere gerolde zwarte ondergrond het vuur of de tondelzwam moet verbeelden. Maar dan missen we de vuursteen, die mogelijk met het tondel een plaats krijgt in de tweedelige lade onder het schuifdeksel.

Aangezien lang na 1500 tondel, vuurslag en vuursteen samen in een leren buidel werden opgeborgen, kan de houten doos als een meer figuratief element worden beschouwd.

Met dank aan dhr. R.J.P.M. Vroomen te Echt voor het aandragen van literatuur en dhr. P. Dirkse te Utrecht voor zijn medewerking.

Noot

1. L'art en Hollande au temps de David et Philippe de Bourgogne, 1987. Trésors du musée national Het Catharijneconvent à Utrecht, p.101. Red. H.L.M. Defoer & W.C.M. Wüslefeld.

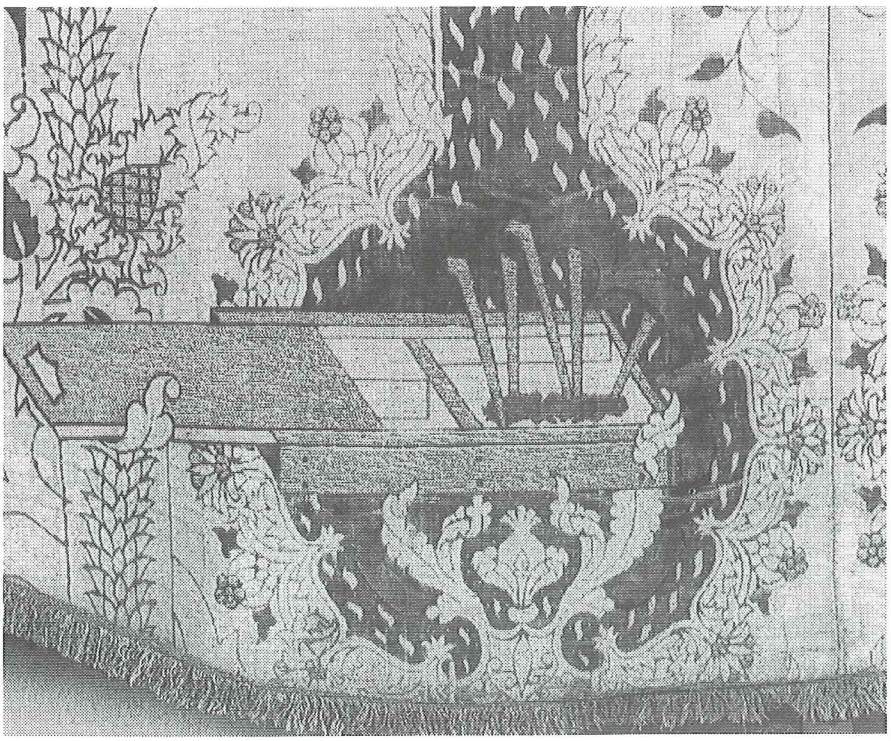

Fig. 2: Detail van koorkleed van David van Bourgondië. Limburgensia

Boekbespreking: Middeleeuwse kastelen in Limburg[1]

G.C. Soeters

Was de gelijknamige tentoonstelling al een aanrader van de eerste orde, dit boek bevat nog een duidelijke toegevoegde waarde. Bezoekers die via de tentoonstelling voor het eerst met de vele facetten van het fenomeen middeleeuws kasteel geconfronteerd werden en daarna dit boek gelezen hebben, zullen aangenaam verrast zijn geweest door de geboden extra-informatie. In duidelijke taal, rijk geïllustreerd met foto's, tekeningen, kaartjes en diagrammen worden de verschillende facetten voorgesteld. De auteurs hebben het niet alleen voor elkaar gekregen de toch complexe materie begrijpelijk over te brengen, maar ook de mogelijkheden én de beperkingen van het voorhandene bronnenmateriaal aan te geven.

Na een voorwoord waarin in principe de titel van het boek uitgelegd wordt (Limburg als "modern verzinsel" en geheel niet overeenkomstig de middeleeuwse lappendeken van grotere en kleinere territoria; "Middeleeuwen" als de periode van 1050 tot 1600, waarbij door de afwezigheid van vroege schriftelijke bronnen de nadruk op de late Middeleeuwen komt te liggen) volgt in de inleiding een korte bespreking van de in totaal 13 artikelen, waardoor de multidisciplinaire opzet van het boek duidelijk wordt.

Het boek wordt ingedeeld in 5 verschillende facetten van het middeleeuwse kasteel:

1. recente beeldvorming;
2. het kastelenlandschap;
3. het kasteel en de samenleving;
4. de economie van het kasteel;
5. kasteel en cultuur.

Deze volgorde is voortgekomen uit het museumconcept van de tentoonstelling. Voor het boek zou het mijns inziens logischer zijn geweest om met de recente beeldvorming te eindigen in plaats van te beginnen.

In de bijdrage van antropoloog Venbrux over de volksverhalen rond

kastelen wordt duidelijk hoe zij onze recente beeldvorming in m.n. strips, films en verhalen bepaald hebben. Vaak lag en ligt een "romantische" en zelfs patriotistische visie ten grondslag.

Kunsthistoricus van Pinxteren laat de invloed van de vormentaal van middeleeuwse kastelen in de moderne architectuur zien. Het teruggrijpen naar een tijd waar nog een eenheid tussen kunst en maatschappij was, was de belangrijkste beweegreden (historisme).

In de bijdrage van Janssen en Hupperetz wordt a.h.v. historisch en archeologisch bronnenmateriaal de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel geschetst. Achtereenvolgens wordt de verdedigbaarheid en bewoonbaarheid van de zaalbouw, het motte-kasteel, de veelhoekige toren, het ronde, veelhoekige en vierkante kasteel en de woontoren beschreven, met name a.h.v. Limburgse voorbeelden.

De historisch-geograaf Renes beschrijft de nauwe relatie tussen het kasteel en de landschappelijke omgeving. Het blijkt dat er een onderlinge wisselwerking en aanpassing plaats vonden. In dit boeiend betoog worden overigens enkele interessante aanzetten gegeven, die ook de studie naar de bouwhistorisch ontwikkeling van het kasteel nieuwe impulsen geven kan. Historicus Frankewitz beschrijft de ontwikkeling van de betekenis van de termen "Borgh", "Huys" en "Schloß" in het Duits Nederlands Nederrijngebied. Deze bijdrage benadrukt nog eens het grensoverschrijdende karakter van het boek.

Mediaeviste Koch onderzocht hoe door een uitgekiende huwelijkspolitiek het familiebezit, voornamelijk grondbezit, werd uitgebreid of opgedeeld.

Door aan te geven welk personeel er allemaal in een kasteel voorhanden kon zijn, beschrijft Hupperetz de verschillende functies van een kasteel (woonhuis, administratief centrum, landbouwbedrijf, militaire basis en centrum van ambachtelijke activiteiten).

Mediaevist Paquay geeft een opsomming van de verschillende bronnen die iets over het grootgrondbezit en -beheer leren. Dit zijn de cijslijsten, leenregisters en rekeningen. Het blijkt dat de opbrengsten meestal bestaan uit granen, melk en vlees. Wat er zoal gegeten werd wordt duidelijk in de bijdrage van de archeozoölogen Lauwerier, De Jong en Zeiler en mediaeviste Van Winter.

De rituelen en ceremoniën in adelijke kringen bij geboorte, huwelijk en dood worden door Kloek en Hupperetz behandeld. Hieruit blijken de bijzondere status en tradities van de adel. Dit aspect wordt tevens belicht in de bijdrage van Hupperetz over welke speciale voorwerpen in ruimtes als de gemeenschapszaal, de kapel, de keuken en de privévertrekken voorkomen. Er wordt ingegaan op de indeling van het kasteel, de aanwezige faciliteiten en de inrichting (meubels, vensterglas). Ook in de kleding probeert de adel zich krampachtig van het stedelijk patriciaat te onderscheiden en hun bijzonder sociale en politieke status te onderstrepen.

Kunsthistorica De Kroon belicht tenslotte de betekenis van het kasteel als metafoor op contemporaine zegels, munten en schilderijen. Het blijkt dat het kasteel gezien werd als symbool van status en als symbool van hoofse liefde (de belegering van de liefdesburcht!).

Wat duidelijk uit de verschillende artikelen naar voren komt, is dat het bestuderen en begrijpen van kastelen en hun voormalige bewoners niet vanuit één wetenschappelijke discipline mogelijk is. In verschillende artikelen worden aanzetten gegeven die gecombineerd tot nieuwe inzichten kunnen leiden. De mediaevist, cultuurhistoricus of hoe hij/zij ook genoemd mag worden, zal uit al de informatie van bovengenoemde disciplines moeten putten om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen geven. Het geheel zal lijken op een middeleeuwse brei met veel bekende en duidelijk herkenbare ingrediënten, maar ook met fijne specerijen die men misschien op het eerste gezicht niet verwacht. Hopelijk is er binnenkort een meesterkok (m/v) in staat ons een dergelijke delicatesse te serveren. Gegarandeerd dat het basisrecept uit dit boek komt! Ik denk dat het nu wachten is op een inventarisatie van de Limburgse kastelen. Ik neem aan dat dit velen zal aanzetten om tot nu toe verwaarloosde kastelensites opnieuw te onderzoeken, omdat, zoals in de inleiding reeds vermeld wordt, " deze eeuwenoude adellijke huizen (..) een belangrijke rol (spelen) in het creëren van een historische identiteit van gemeenschappen".

Noot

1. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel; Limburgs Museum 3; W.M.H. Hupperetz, J.H.M.M. van Hall, E.M. Kloek, I.H.M. Wessels (red.); 1996, 224 pp. (met Duitse en Franse samenvattingen).

Weerter scholieren graven opnieuw in België

23e opgraving "Philips van Horne" in Ieper

Jac. Biemans

Ruim negentig leden van de Werkgroep Archeologie "Philips van Horne" van de gelijknamige Weerter scholengemeenschap verbleven de voorbije zomer voor het tweede achtereenvolgende jaar in Ieper. In deze West-Vlaamse stad, in de Eerste Wereldoorlog met de grond gelijk gemaakt, is het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap sinds 1993 bezig met grootschalig archeologisch onderzoek in het gebied genaamd "Verdronken Weiden". Dit onderzoek richt zich op de resten van een laatmiddeleeuwse stedelijke ambachtswijk, de Ieperse Sint-Michielsparochie. Deze wijk kende tussen circa 1250 en 1350 haar grootste bloei. Krijgshandelingen in 1383 betekenden het einde van dit stadsdeel.

Net als de Weerter opgraving van vorig jaar concentreerde de campagne van 1998 zich op het reeds aangelegde opgravingsvlak tussen de twee armen van het beekje de Ieperlee. Temidden van deze armen bevindt zich een straat, aan weerszijden geflankeerd door een bermsloot en aangrenzende bebouwing. Deze bebouwing bestaat deels uit woonhuizen, deels uit ateliers en ambachtelijke bebouwing. De Weerter groep is actief geweest met het verder onderzoeken van de bebouwingssporen, de vulling van een van de Ieperlee-armen en de structuur van het kleine lokale haventje. Vanuit de groep zelf ontstond na de vorige campagne het verzoek om meer diepgang in het archeologisch werk te krijgen. Dit werd met veel succes bereikt door wekelijks de nieuwe deelnemers rond te leiden over de opgraving, een gezamenlijk bezoek te brengen aan het Meghelynckmuseum, waar de resultaten van de "Verdronken Weiden" permanent tentoongesteld worden, alsmede een wekelijkse nabeschouwing van alle werkzaamheden en resultaten op de opgraving: de "keek-op-de-archeoweek". Bovendien werden door de groep zelf enige nieuwe tekenaars opgeleid.

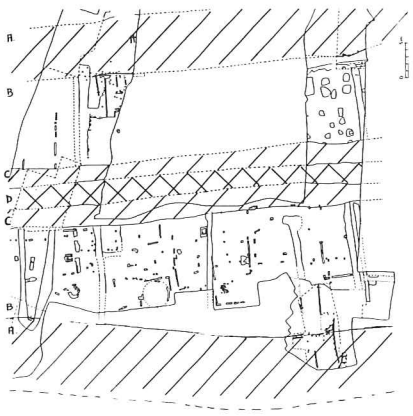

Fig. 1: Overzichtstekening opgraving: A=Ieperlee-armen; B=zone met woonhuizen en artisanale installaties; C=bermsloten; D=straat.

De drie weken arbeid van de Weerter school leverden allereerst een enorme oppervlakte aan archeologische ondergrond op. De interpretatie van diverse sporen en huisplattegronden kon worden vervolmaakt. En dan waren er natuurlijk de talloze losse vondsten zoals diverse stukken gebruiksaardewerk, enige zeer gave messen, haarspelden, rioleringsbuizen, etc. De Ieperse opgraving stond ook dit jaar weer bekend om de vondst van een relatief groot aantal grote en kleine metalen objecten zoals speelgoed, pelgrimsinsignes, mantelspelden, erotische symbolen en kofferbeslag. Dit alles vooral dankzij de inzet van de metaaldetector, in België helaas nog niet op grotere schaal.

De belangrijkste vondsten zijn zoals gezegd te zien op de permanente expositie "Dieper in de grond" in het Ieperse Merghelynckmuseum. De fraaiste tijdens de "Philips van Horne"-campagne gedane vondsten zullen te zien zijn tijdens de Open dag van genoemde school, op zondag 17 januari 1999 van 12.00 – 16.00 uur en aansluitend van maandag 18 tot en met vrijdag 22 januari 1999 van 09.00 – 17.00 uur in het gebouw van de Philips van Horne scholengemeenschap aan de Wertastraat 1 te Weert. Van 10 tot en met 31 juli 1999 graaft de "Philips van Horne" opnieuw op de interessante site in Ieper.

Fig. 2: Een van de vele kleine metaalvondsten

Inhoud

Het archeologisch bodemonderzoek in het Agnetenklooster te Tongeren: een tussentijds verslag
Caroline Vandegehuchte 41

Limburgensia 44

Een fragment van een Grand-Pressigny kling uit Meerlo
F.T.S. Brounen 45

Archeologie in het Bonnefantenmuseum: een huis voor altijd !
Marion E.N. Aarts 46

Uitpakken: Romeinse amforen uit Venlo
Wim Hupperetz 48

Jaarverslag 1997 van de Archeologische Vereniging Limburg 51

Publicaties 52

Boekbespreking:
"Tongeren en het land van de Tungri (31 v. Chr.-284 n. Chr.)"
Titus A.S.M. Panhuysen 53

De vuurslag op het koorkleed van bisschop David van Bourgondië
Frans Engelen 57

Boekbespreking:
Middeleeuwse kastelen in Limburg
G.C. Soeters 58

Weerter scholieren graven opnieuw in België
Jac. Biemans 60

Het werk van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg.
De Archeologische Vereniging Limburg (AVL) is een sectie van het LGOG.